

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

КУРМАН ТЕТЯНА ВІКТОРІВНА

УДК 349.42

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА**

12.00.06 «Земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор **Шульга Михайло Васильович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри земельного та аграрного права, член-кореспондент НАПрН України.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Єрмоленко Володимир Михайлович**, Національний університет біоресурсів і природокористування України, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В. З. Янчука;

– доктор юридичних наук, професор **Уркевич Віталій Юрійович**, Верховний Суд, суддя;

– доктор юридичних наук, доцент **Духневич Андрій Вікторович**, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету.

Захист відбудеться 12 червня 2019 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84А.

Автореферат розіслано 7 травня 2019 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. Р. Дашковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Незважаючи на триваюче понад чверть століття масштабне реформування аграрних відносин, в агросфері й досі мають місце такі негативні явища, як занепад сільських територій, стагнація окремих галузей сільського господарства (особливо галузі тваринництва), виснажливе й екологічно не збалансоване використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у процесі сільськогосподарського виробництва, подальші деградаційні процеси в соціальній сфері села, міграція населення через відсутність зайнятості в селах тощо. Вирішення названих проблем ще більшої актуальності набуває на фоні прогнозованих продовольчої й екологічної світових криз, а також у зв'язку з інтеграцією України до ЄС та її бажанням реалізувати свій експортний потенціал на міжнародному ринку.

Актуальність обраної теми дисертації зумовлена необхідністю зміни концепцій і підходів до систем господарювання, в тому числі й у царині сільськогосподарського виробництва. На сьогодні пануючою у світі виступає концепція сталого розвитку як основа економіки розвитку (або «зеленої» економіки). Її впровадження в агросферу за допомогою правових засобів здатно створити відповідні умови для розв'язання нагальних проблем: а) сучасного сільськогосподарського виробництва, в тому числі, забезпечення продовольчої безпеки України, конкурентоспроможності вітчизняного сільського господарства, реалізації його потужного експортного потенціалу, підвищення ефективності всіх галузей сільськогосподарського виробництва; б) екологічних проблем – екологічно збалансованого використання природних ресурсів, відновлення родючості ґрунтів, запровадження й ведення альтернативних форм сільськогосподарського виробництва; в) проблем соціальних – гарантування сталого розвитку сільських територій і зайнятості сільського населення, підвищення доходів і соціальних стандартів до рівня європейських і світових і т. п. Усе це в цілому дозволить забезпечити реалізацію гарантованих Конституцією України прав людини на життя і здоров'я, на безпечне довкілля, на достатній життєвий рівень тощо.

Викладене зумовлює нагальну потребу ґрунтовного комплексного дослідження теоретико-методологічних засад правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, особливо з огляду на недостатній рівень доктринального опрацювання вказаної проблематики аграрно-правовою наукою. Указаними обставинами й пояснюється вибір теми цього дослідження.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертації послужили концептуальні підходи й наукові розробки фахівців із загальної теорії та філософії права: Б. Т. Григор'яна, Д. А. Гудими, В. І. Данілова-Данільяна, М. І. Козюбри, Л. В. Петрової, П. М. Рабіновича, М. Н. Руткевича, О. Г. Спіркіна, В. П. Шанцева та ін.

У процесі написання роботи вивчено й проаналізовано праці представників радянської й зарубіжної науки колгоспного, сільськогосподарського, аграрного та земельного права – Г. Ю. Бистрова, Ц. В. Бичкової, І. Ф. Казьміна, А. М. Каландадзе, М. І. Козиря, О. Л. Мініної, В. Л. Мунтяна, Н. І. Ядевич та ін.

Опрацювання проблем цього дослідження було б неможливим без використання наукових праць представників науки аграрного, земельного, екологічного й господарського права, а саме: В. І. Андрейцева, Н. О. Багай, Г. І. Балюк, Н. В. Барабашової, А. Г. Бобкової, С. І. Бугери, М. Я. Ващишин, Я. З. Гаєцької-Колотило, О. В. Гафурової, А. П. Гетьмана, В. І. Гордєєва, А. В. Духневича, В. М. Єрмоленка, В. П. Жушмана, В. К. Збарського, А. М. Земко, І. І. Каракаша, Т. О. Коваленко, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко, В. В. Костицького, Н. В. Кравець, М. В. Красової, П. Ф. Кулинич, І. М. Кульчій, Л. В. Лейби, Т. І. Макарової, Н. О. Мартинової, С. І. Марченко, В. В. Носіка, В. В. Панченко, Д. С. Піддубної, О. Ю. Піддубного, Л. І. Полюхович, В. К. Попова, С. М. Романко, О. М. Савельєвої, Я. О. Самсонової, В. І. Семчика, В. Д. Сидор, А. М. Статівки, Н. І. Титової, О. М. Туєвої, В. Ю. Уркевича, М. М. Чабаненка, О. В. Шаповалової, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги, В. З. Янчука та ін.

У дисертації також використані напрацювання і здобутки представників інших наукових напрямів (економіки, агроєкології, природознавства): О. М. Бородіної, В. І. Вернадського, Р. Р. Гумерова, В. С. Дієсперова, Я. К. Кулікова, Л. Г. Мельника, Б. Й. Пасхавера, О. Л. Попової, П. Т. Саблука, О. О. Созінова, М. А. Хвесика, В. Я. Цибуляк, М. К. Шапочки, О. В. Шубравської, В. В. Юрчишина та ін.

Нормативно-правову основу дослідження склали: Конституція України; міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України; законодавство України, норми якого врегульовують суспільні аграрні відносини у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва; законодавство зарубіжних держав (ЄС, США, Польщі, Російської Федерації, Республіки Беларусь та ін.); практика застосування чинного законодавства з регламентації аграрних відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Проблеми теоретико-методологічних засад правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, що виступають предметом дослідження, відповідають плану науково-дослідницької роботи кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Правове забезпечення реалізації політики держави на пріоритетних напрямках економічного розвитку та у сфері екологічної безпеки» (державна реєстрація № 0111U000962).

Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 7 від 21.03.2014 р.).

Мета й завдання дослідження. Мета дослідження полягає в комплексному розробленні концепції правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні. Відповідно до цієї мети були поставлені й вирішені такі завдання:

- визначити методологічні підходи до дослідження правового регулювання сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;
- сформулювати поняття сільськогосподарського виробництва й визначити його ознаки;
- проаналізувати законодавство, що забезпечує функціонування сільськогосподарського виробництва;
- з'ясувати сутність та особливості державної аграрної політики як основи сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;
- навести характеристику сталого розвитку як загальнонаукового феномену і напрямку аграрно-правового регулювання;
- визначити поняття й особливості сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;
- розкрити систему заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;
- охарактеризувати правове регулювання сталого розвитку традиційного сільськогосподарського виробництва;
- визначити специфіку правового забезпечення сталого розвитку альтернативних форм сільськогосподарського виробництва у рослинництві й тваринництві;
- окреслити правові умови й засади використання біотехнологій в умовах забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;
- сформулювати пропозиції з удосконалення чинного законодавства в досліджуваній царині.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини у сфері сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Предмет дослідження становлять теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять філософські, загальнонаукові і спеціальні методи наукового пізнання: діалектичний, аналізу й синтезу, моделювання, синергетизму, історико-правовий, формально-логічний, системно-структурний, порівняльно-правовий, формально-юридичний, статистичний.

Загальнонауковий діалектичний метод послужив підґрунтям для всієї роботи, що дало змогу розглянути сталий розвиток сільськогосподарського виробництва у взаємозв'язку з іншими правовими явищами, а відповідний нормативно-правовий масив – у динаміці його розвитку. Формально-логічний метод дозволив сформулювати такі правові конструкції, як «сільськогосподарське виробництво», «агросфера», «державна аграрна політика», «селянин», «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва», «продовольча безпека», «альтернативні форми сільськогосподарського виробництва», «екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва» тощо, навести притаманні їм ознаки. За допомогою історико-правового методу досліджено формування і хронологічний розвиток концепції сталого розвитку. Порівняльно-правовий метод задіяно для співставлення окремих положень аграрного законодавства України із законодавством зарубіжних держав (ЄС, США, Польщі, Російської Федерації, Республіки Беларусь та ін.), а також з нормами міжнародних договорів у сфері правової регламентації відносин із забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Аксиологічний став у нагоді при встановленні зв'язків між запровадженням сталого розвитку сільськогосподарського виробництва і реалізацією прав людини на життя і здоров'я, екологічну безпеку, достатній життєвий рівень тощо. Синергетичний обрано для дослідження виробничого, екологічного й соціального складників сталого розвитку в системі і взаємодії. Формально-юридичний застосовано для розкриття змісту окремих приписів аграрного законодавства у сфері забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва, ведення альтернативних його форм, застосування біотехнологій тощо. Оперування системно-структурним методом сприяло проведенню класифікації засобів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, напрямів його екологізації, видів

використовуваних біотехнологій тощо. Метод моделювання знайшов відбиття у процесах конструювання й модифікації правових норм, запропонованих для внесення змін до чинного аграрного законодавства, а також при розробці структури Закону «Про сталий розвиток сільських територій».

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням теоретико-методологічних засад правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, в якому розроблені концептуальні підходи до формування правового механізму забезпечення сталого розвитку в агросфері й обґрунтовані пропозиції з удосконалення правового регулювання досліджуваної сфери суспільних відносин. До найбільш важливих положень, які містять наукову новизну, можуть бути віднесені:

уперше:

- доведено, що перехід до концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як основи «зеленої» економіки в агросфері, викликає нагальну потребу змін і в методології аграрно-правових досліджень;

- аргументовано, що підґрунтя методології дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва становить антропологічний підхід, а сама методологія повинна мати антропоцентричний і гуманістичний характер;

- запропоновано поняття «методологія аграрно-правових досліджень» як вчення про інструментарій пізнавально-дослідницької діяльності в аграрно-правовій доктрині, що включає принципи, методи, форми, підходи й засоби, а також про його застосування дослідником;

- сформульовано дефініцію поняття «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва»: це стабільний, незворотний процес прогресивних цілеспрямованих змін на основі досягнень науки і техніки в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва в напрямку, що забезпечує успішне її функціонування в інтересах нинішнього й майбутніх поколінь людей;

- визначено ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, серед яких: (а) стабільний, стійкий і незворотний процес, де сталість виявляється і як стійкість (тобто здатність утримувати рівновагу), і як стабільність (тобто здатність підтримувати стійкі темпи розвитку сільськогосподарського виробництва); (б) поступальний процес цілеспрямованих прогресивних змін, що дозволяє виокремлювати глобальні (генеральні), поточні й побічні цілі сталого розвитку цього

виробництва; (в) підвалинами вказаних змін служать результати науково-технічного прогресу в інноваційній, агрономічній, ветеринарній, технічній, економічній, екологічній та інших сферах; (г) зміни відбуваються в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва; (д) при виборі оптимальної стратегії щодо ведення сільськогосподарської діяльності в агросфері варто виходити з інтересів як сьогодення, так і майбуття;

- наведено визначення правової конструкції «система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва»: це комплексна динамічна сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів-заходів, які утворюють певну цілісність із притаманними їй властивостями, що не зводяться до властивостей її елементів, яка спрямована на забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;

- запропоновано класифікацію заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва за суб'єктною і предметною ознаками. За суб'єктною ознакою виділяються заходи, здійснювані: (а) державою в особі відповідних компетентних органів; (б) самими сільськогосподарськими товаровиробниками; (в) суспільством в цілому та ін. За предметною ознакою їх слід поділяти на заходи організаційно-правові, економіко-господарські, економіко-екологічні, соціально-етичні, інформаційні й освітянсько-виховні;

- обґрунтовано виділення в аграрному праві комплексного міжгалузевого інституту правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, сільських територій і поступове формування на цій підставі окремої правової галузі – права сталого розвитку;

- установлено низку чинників, які на сьогодні стримують розвиток органічного сільськогосподарського виробництва в Україні, й класифіковано їх за сферою виникнення на зовнішні і внутрішні. Зовнішні стримуючі чинники виникають у зовнішньому середовищі щодо сільськогосподарського товаровиробника і класифікуються на правові, економічно-соціальні, об'єктивно-природні, організаційні, психологічні та ін. Внутрішні характеризують самого виробника й поділяються на чинники економічного, особистісного, земельного характеру тощо;

- визначено основні напрями екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва, а саме: (а) сільськогосподарського землекористування; (б) технологій ведення сільськогосподарського виробництва в рослинництві, тваринництві, аквакультурі й агролісівництві; (в) природокористування; (г) сільськогосподарської техніки; (д) у сфе-

рі захисту сільськогосподарських рослин і тварин; (е) системи біобезпеки; (є) поводження з відходами сільськогосподарського виробництва (в тому числі, шляхом впровадження безвідходного виробництва, організації виробництва біопалива з відходів і залишків виробництва тощо); (ж) свідомості селян;

– запропоновано класифікувати біотехнології, використовувані в сільськогосподарському виробництві, за ознакою безпечності для життя і здоров'я людей, для доквілля й наголошено на необхідності диференційованого підходу до правової регламентації їх застосування в умовах забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;

удосконалено визначення таких понять:

– «сільськогосподарське виробництво» як урегульований нормами аграрного права специфічний вид діяльності в межах і з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт і надання сільськогосподарських послуг, що спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно-корисного результату;

– «агросфера» шляхом окреслення її сутності як складної системоутворюючої аграрно-правової категорії, яка становить собою фундамент предмета аграрного права і включає такі елементи, як-от: (а) об'єкти аграрних правовідносин; б) відповідне коло їх суб'єктів; (в) сфера реалізації аграрних прав та обов'язків, тобто виникнення, зміни і припинення аграрних правовідносин;

– «селянин» – як сільський мешканець, який здійснює діяльність у сфері сільського господарства. Аргументовано, що селянство виконує наступні функції: виробничу, соціально-економічну, соціально-культурну;

– «державна аграрна політика», яка має становити собою законодавчо врегульовану, стабільну, цілеспрямовану діяльність органів державної влади, що охоплює комплекс правових, організаційно-управлінських, соціально-економічних, наукових, кадрових та інших заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку агросфери й гарантування продовольчої безпеки держави;

– «продовольча безпека» – як складова частина національної безпеки держави, що передбачає захищеність життєвих інтересів людини й виражається в гарантуванні державою на принципах самозабезпечення безперешкодного фізичного й економічного доступу людини до продуктів харчування в кількості й асортименті, встановленого рівня якості та безпе-

ки, необхідних для підтримання її здоров'я та звичайної життєвої діяльності;

– «екологізація сільськогосподарського виробництва» – як установлений в аграрному законодавстві механізм реалізації екологічних нормативів, вимог і приписів уповноваженими державними органами, органами місцевого самоврядування, самими аграрними товаровиробниками та іншими зацікавленими особами щодо захисту доквілля, екологічно збалансованого використання природних ресурсів, виробництва якісної й екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури й агролісівництва у процесі сільськогосподарського виробництва з метою забезпечення його сталого розвитку;

– «органічне сільське господарство» – як одна з альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва, що становить собою новітню, адаптовану до навколишнього природного середовища систему господарювання, яка виходить із цілісного підходу й полягає у такому веденні сільгоспвиробництва, за якого забезпечується його сталий розвиток для забезпечення потреб теперішнього й майбутніх поколінь в органічній продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури й агролісівництва;

набули подальшого розвитку:

– теоретичне співвідношення правових конструкцій «сталий розвиток сільських територій» і «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва», відповідно до якого вони співвідносяться як родове й видове поняття. Перше, як комплексне поняття, включає в себе і сталий розвиток сільськогосподарського виробництва. Останній є основою сталого розвитку сільських територій у цілому, оскільки спрямований на забезпечення продовольчої безпеки держави й гарантованого Конституцією України природного права кожної людини на достатнє для нормальної життєдіяльності і якісне харчування, а також формує передумови для сталого функціонування решти складників (екологічного й соціального);

– концепція розширення сфери сучасного сільськогосподарського виробництва за рахунок віднесення до неї: а) безпосередньо аграрного виробництва, пов'язаного з обробіткою сільськогосподарських земель і веденням рослинництва; б) виробництва сільськогосподарської продукції тваринного походження; в) аквакультури; г) агролісівництва; д) діяльності з переробки сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження; е) надання супутніх сільськогосподарських послуг, а також виконання сільськогосподарських робіт;

– теоретичне розмежування правових категорій «сільськогосподарське виробництво», «аграрне виробництво», «виробництво сільськогосподарської продукції». Обґрунтовано, що перша категорія є найширшою за обсягом. Адже поняття «аграрне виробництво» становить собою суто виробничу діяльність, пов'язану з обробітком землі, землекористуванням передусім у галузі рослинництва. А категорія «виробництво сільськогосподарської продукції» охоплює собою лише виробництво продукції рослинного і тваринного походження і не включає ні надання сільськогосподарських послуг, ні виконання сільськогосподарських робіт.

– підхід, відповідно до якого інститут правового регулювання державної аграрної політики України слід розглядати як комплексний, оскільки він включає цілісний комплекс норм різних за характером регульованих відносин нормативно-правових актів України;

– наукова теорія про виокремлення серед елементів державної аграрної політики таких її видів, як політика: 1) продовольча; 2) агроекологічна; 3) сталого розвитку сільських територій; 4) структурна в галузі агробізнесу; 5) аграрного протекціонізму; 6) підтримання цін і доходів; 7) збереження селянства; 8) агроінвестиційно-інноваційна; 9) у сфері аграрного ринку; 10) в царині сталого сільськогосподарського землекористування; 11) кадрова в сільському господарстві тощо, які мають бути поєднані в рамках концепції «єдина державна аграрна політика»;

– позиція, згідно з якою вирішення проблеми забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва потребує комплексного, системного підходу, використання сукупності організаційно-правових, економічних, управлінських, соціальних, науково-освітнянських та інших засобів, що має знайти закріплення в Концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2030 року;

– виділення серед цілей альтернативного сільськогосподарського виробництва: (а) екологічних й (б) соціально-економічних;

– обґрунтування необхідності розробки й прийняття спеціального Закону України «Про сталий розвиток сільських територій», а також удосконалення чинного аграрного законодавства у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційній роботі положення, висновки, пропозиції й рекомендації є певним внеском у теорію аграрного права й можуть бути використані для вдосконалення аграрного законодавства України.

Положення й висновки дисертації можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій діяльності – у процесі подальшого теоретичного дослідження проблем забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;

– у правотворчій діяльності – як теоретичний матеріал під час опрацювання проектів нормативно-правових актів, внесенні змін і доповнень до чинного аграрного законодавства у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;

– у правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності ведення сільськогосподарського виробництва на засадах сталого розвитку й ефективної реалізації норм аграрного права;

– у навчальному процесі – при викладанні курсу аграрного права у вищих юридичних і сільськогосподарських навчальних закладах, при підготовці навчальних програм, відповідних спецкурсів, підручників, навчальних, методичних і довідкових посібників, а також у науково-дослідницькій роботі студентів.

Особистий внесок здобувачки полягає в розробленні теоретико-методологічних засад правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Дисертація підготовлена авторкою самостійно. У працях, опублікованих у співавторстві, відзначається вагомий внесок здобувачки. Зокрема, у роботах: Курман Т. В., Туєва О. М. Щодо поняття та змісту принципу екологізації аграрного виробництва. *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України: Серія «Право»* / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2012. Вип. 173. Ч. 2. – сформульовано поняття екологізації аграрного виробництва як спеціального принципу аграрного права й розроблено класифікацію заходів його впровадження; Курман Т. В., Сімсон О. Е. Державна підтримка птахівництва: порівняльно-правовий аспект. *Право і суспільство* / гол. ред. М. В. Корнієнко. 2015. № 3. Ч. 2. – визначено проблеми у сфері державної підтримки виробництва продукції птахівництва як засобу забезпечення продовольчої безпеки, проаналізовано чинне аграрне законодавство України, що врегульовує відносини у вказаній галузі сільгоспвиробництва й запропоновано прийняття спеціального Закону «Про птахівництво»; Курман Т. В., Туєва О. М. Законодавство у сфері державної аграрної політики України. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення*: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014 – наведено детальний аналіз чинного законодавства України у сферах гарантування продовольчої безпеки держави, а також визначення правового статусу селянина й комплексного розвитку сільських територій.

Апробація результатів дисертації. Положення, пропозиції й висновки, що містяться в дисертаційній роботі, обговорювалися і були схвалені на засіданнях кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Наукові висновки й рекомендації з проблем правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва відображені у монографії, наукових статтях і тезах наукових доповідей і повідомлень дисертантки, а також використовувалися нею при читанні лекцій і проведенні практичних занять з навчальної дисципліни «Аграрне право» для студентів й аспірантів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Основні положення роботи оприлюднені на всеукраїнських й міжнародних конференціях, форумах, на засіданнях «круглих столів» як-от: «Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна» (м. Київ, 25 трав. 2012 р.); «Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки» (м. Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013 р.); «Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин» (м. Одеса, Україна, 11-12 квіт. 2014 р.); «Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі», присвяч. пам'яті проф. О. О. Погрібного (м. Харків, 13 черв. 2014 р.); «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Суми, 17-18 трав. 2014 р.); «Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві» (м. Дніпропетровськ, 25 верес. 2014 р.); «Тринадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 14-15 листоп. 2014 р.); «Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.); «Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права», присвяч. 90-річчю від народження акад. В. З. Янчука (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.); «Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи» (м. Харків, 30-31 жовт. 2015 р.); «Правові проблеми розвитку сільських територій України», присвяч. пам'яті акад. В. І. Семчика (м. Київ, 9 груд. 2015 р.); «Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України» (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.); «Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та екологічних відносин» (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.); «Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України», присвяч. пам'яті проф.

В. Л. Мунтяна (м. Київ, 26 трав. 2017 р.); «Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права», приуроч. к юбилею Т. И. Макаровой (г. Минск, 30 марта 2017 г.); «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.); «Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України» (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.); «Правові засади ведення органічного землеробства» (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.); «Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах» (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.); «Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть» (м. Київ, 18-19 трав. 2018 р.); «Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України» (м. Одеса, 7-10 черв. 2018 р.); «Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и энергетического права» (г. Минск, 26-27 апр. 2018 г.); «Сучасний стан та перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика» (м. Харків, 7 груд. 2018 р.).

Публікації. Основні результати дисертації знайшли відображення у 50 наукових публікаціях, з яких: 1 монографія, 21 наукова стаття, опублікована у фахових виданнях України та інших держав, тези 23 наукових доповідей на міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а також 5 розділів у колективних монографіях, які додатково відбивають результати наукового дослідження.

Структура й обсяг дисертації. Структура роботи визначається її метою й завданнями, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, 3-х розділів, що охоплюють 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 487 сторінок, з них основного тексту – 407 сторінок, список використаних джерел (624 найменування) наведено на 71 сторінці, додаток на 8 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується вибір теми дисертації, з'ясовується зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами, встановлюються мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, його методологічна й теоретична основа, розкриваються отримані внаслідок наукових пошуків основні результати дослідження, їх наукова новизна,

теоретичне і практичне значення, наводиться інформація про апробацію матеріалів дисертації, її структуру й обсяг.

Розділ 1. «Теоретико-методологічні підходи до правового регулювання сільськогосподарського виробництва» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. «Методологічні підходи до дослідження правового регулювання сталого розвитку сільськогосподарського виробництва» обґрунтовано положення про необхідність зміни концепцій і підходів до систем господарювання в агросфері, а також про запровадження сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як основи економіки розвитку чи «зеленої» економіки в агросфері, що, у свою чергу, викликає потребу оновлення й методології аграрно-правових досліджень. Здобуття Україною незалежності й перехід до ринкової економіки внесли чимало суттєвих політичних, економічних і соціальних змін в агросферу. Проте аграрна політика й інтенсивні підходи до ведення сільськогосподарського виробництва залишилися майже на тому ж рівні. Останніми роками тут спостерігається домінування приватних інтересів, вплив великих агрохолдингів, їх націлення на отримання мегаприбутків паралельно із зубожінням і вимиранням селянства, з нехтуванням проблемами довкілля.

У той же час перед людством постають такі глобальні проблеми, як продовольча, екологічна й енергетична, від вирішення яких багато в чому залежить його майбутнє існування. Аргументовано, що саме впровадження концепції сталого розвитку, що органічно поєднує виробничий, екологічний і соціальний аспекти, здатне допомогти вирішити нагальні проблеми сучасного сільгоспвиробництва й забезпечити природні права людини на життя і здоров'я.

Під методологією аграрно-правових досліджень запропоновано розуміти вчення про інструментарій пізнавально-дослідницької діяльності в аграрно-правовій науці, що включає принципи, методи, форми, підходи й засоби, а також про його застосування дослідником. Розмежовуються поняття «методологічний підхід» і «метод». Визначено методологічні підходи до дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Основу методології дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва становить антропологічний підхід. Сама ж методологія повинна мати антропоцентричний і гуманістичний характер. Адже в основу концепції сталого розвитку покладено ідею антропозахисту, в центрі уваги якої знаходиться людина, її права на життя і здоров'я, а також аналогічні права її нащадків.

Виробничий аспект сталого розвитку сільськогосподарського виробництва спрямовано на реалізацію природного права кожного індивіда на життя і здоров'я шляхом забезпечення продовольчої безпеки, виробництва сільським господарством достатньої кількості сільгосппродукції належної якості й устанавленого рівня безпеки; екологічний пов'язаний з охороною і збереженням довкілля і природних ресурсів у процесі сільськогосподарської діяльності, зі збереженням життєвого простору людини – природи; соціальний аспект реалізується шляхом гарантування соціальних прав насамперед селян як безпосередніх учасників сільськогосподарського виробництва і спрямований на забезпечення сталого розвитку сільських територій, підвищення соціальних стандартів до рівня європейських і світових, гарантування зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя й доходів, соціальної відповідальності агробізнесу та ін. Підкреслюється, що за основу слід брати передусім виробничий аспект, адже він сприяє забезпеченню продовольчої безпеки держави і природного, гарантованого Конституцією України права кожної людини на життя і здоров'я, на якісне і достатнє для нормальної життєдіяльності харчування. І, безперечно, саме він може дати поштовх для реалізації і соціального, й екологічного аспектів.

У підрозділі 1.2. «Сільськогосподарське виробництво як правова категорія» констатується, що сьогодні в законодавстві України й у спеціальній науковій літературі змішуються, а часом навіть ототожнюються поняття «сільськогосподарське виробництво», «аграрне виробництво», «виробництво сільськогосподарської продукції», хоча для цього немає достатніх підстав. Наведено аргументи на користь того, що категорія «сільськогосподарське виробництво» є ширшою за обсягом порівняно з категоріями «аграрне виробництво» й «виробництво сільськогосподарської продукції». Переконливо доводиться потреба розширення сфери сільськогосподарського виробництва за рахунок віднесення до неї: (а) безпосереднього аграрного виробництва, пов'язаного з обробітком сільськогосподарських земель і веденням рослинництва; (б) виробництва сільськогосподарської продукції тваринного походження; (в) аквакультури; (г) агролісівництва; (д) діяльності з переробки сільгосппродукції рослинного і тваринного походження; (е) надання супутніх сільськогосподарських послуг, а також виконання сільськогосподарських робіт.

Розмежовуються поняття «сільськогосподарське виробництво» й «сільськогосподарська діяльність». Запропоновано агросферу розуміти як складну системоутворюючу аграрно-правову категорію, яка становить фундамент предмета аграрного права і включає такі елементи, як-от:

(а) об'єкти аграрних правовідносин – культурні рослини, сільськогосподарські тварини, оброблений ґрунт під сільськогосподарські культури; (б) відповідне коло їх суб'єктів – сільське населення, тобто фізичних осіб, які можуть працювати на сільськогосподарських підприємствах за трудовим договором, бути їх членами чи учасниками або займатися веденням особистого селянського господарства; (в) сфера реалізації аграрних прав та обов'язків, тобто виникнення, зміни та припинення аграрних правовідносин – сільські території, сільськогосподарське виробництво тощо.

Визначено ознаки сільськогосподарського виробництва, з огляду на які сформульовано дефініцію сучасного юридичного поняття «сільськогосподарське виробництво»: це врегульований нормами аграрного права специфічний вид діяльності в межах і з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт і надання сільськогосподарських послуг, що спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно-корисного результату.

У підрозділі 1.3. «Законодавство, що забезпечує функціонування сучасного сільськогосподарського виробництва» підкреслюється, що ефективність ведення сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах і забезпечення його сталого розвитку значною мірою залежить від досконалості чинного законодавства. На підставі ґрунтовного аналізу виділено притаманні законодавству, що забезпечує функціонування сільськогосподарського виробництва, риси, а саме:

– відсутність єдиного спеціального нормативно-правового акта, нормами якого були б урегульовані відносини у сфері сталого розвитку сільгоспвиробництва за сучасних умов. Обґрунтовується, що сьогодні таким актом повинен стати Закон України «Про сталий розвиток сільських територій», окремий розділ якого потрібно присвятити врегулюванню вказаних вище відносин. А в подальшому вкрай необхідно підтримати пропозицію українських учених-правознавців про прийняття спеціального кодифікованого нормативно-правового акта у вигляді Аграрного кодексу України або Закону України «Про сільське господарство», окремий розділ якого має містити норми, що стосуються сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні;

– наявність величезного масиву законодавчих, підзаконних і локальних внутрішньогосподарських нормативно-правових актів різної юридичної сили і спрямованості, прийнятих в різний час, що робить незручним його використання на практиці. Спостерігаються суперечності й дублювання

регулювання окремих видів відносин різними актами, неузгоджений категоріальний апарат або взагалі прогалини;

– комплексність, зумовлена тим, що у процесі функціонування сільськогосподарського виробництва вимагають спеціальної правової регламентації різноманітні суспільні відносини;

– динамічність розвитку досліджуваного законодавства, що пов'язана: (а) з постійним внесенням значних змін і доповнень до нього, які до того ж не завжди є корисними для розвитку сільгоспвиробництва не тільки на умовах сталості, а й взагалі; (б) з наявністю значного числа нормативно-правових актів, які мають обмежений термін дії – лише один рік; (в) з активізацією законодавчого процесу щодо врегулювання новелістичних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва;

– актуалізація значення норм міжнародно-правового характеру в сучасних умовах розвитку глобалізаційних процесів, адже на сьогодні Україна виступає рівноправним партнером у міждержавних, регіональних і міжнародних відносинах щодо виробництва, переробки й торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Робиться наголос на недосконалості чинного законодавства, яке становить собою правовий фундамент сільгоспвиробництва в Україні. Установлено, що станом на сьогодні воно не в змозі забезпечити ефективно, технологічно-інноваційне, екологічно збалансоване сільськогосподарське виробництво, орієнтоване тим більше на його сталий розвиток. Окрім того, воно залишається недостатньо адаптованим і до вимог законодавства ЄС у сфері забезпечення сталого розвитку сільського господарства, міжнародних договорів та угод – як прийнятих Україною в межах членства в СОТ, так і інших. Доведено необхідність удосконалення законодавства у досліджуваній царині, зокрема, шляхом прийняття Закону України «Про сталий розвиток сільських територій».

У підрозділі 1.4. «Державна аграрна політика як основа сталого розвитку сільськогосподарського виробництва» аргументується, що державна аграрна політика виступає одним з пріоритетних складників національної політики України, оскільки спрямована на розвиток та ефективно функціонування сільського господарства – єдиного сектора матеріального виробництва, що забезпечує населення держави продуктами харчування рослинного і тваринного походження і продовольчою сировиною. Тому надзвичайно важливим є формування науково обґрунтованої, цілеспрямованої, системної й конструктивної державної аграрної політики, яка за своєю логікою і принципами послужить провідною ланкою, стимулюючим чинником на шляху забезпечення ста-

лого розвитку не лише сільськогосподарського виробництва, а й сільських територій у цілому.

Запропоновано державну аграрну політику розуміти як законодавчо врегульовану, стабільну, цілеспрямовану діяльність органів державної влади, що охоплює комплекс правових, організаційно-управлінських, соціально-економічних, наукових, кадрових та інших заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку агросфери й гарантування продовольчої безпеки держави.

Наведено юридичні ознаки державної аграрної політики як аграрно-правової категорії. З'ясовано, що вона має два рівні: (а) внутрішній (загальнодержавний і регіональний) і (б) зовнішній (або міжнародний). Серед елементів досліджуваного явища виокремлено політику: 1) продовольчу; 2) агроєкологічну; 3) сталого розвитку сільських територій; 4) структурну у сфері агробізнесу; 5) аграрного протекціонізму; 6) підтримання цін і доходів; 7) збереження селянства; 8) агроінвестиційно-інноваційну; 9) у галузі аграрного ринку; 10) у сфері сталого сільськогосподарського землекористування; 11) кадрову в сільському господарстві тощо. Наголошується, що названі елементи мають бути поєднані в рамках єдиної державної аграрної політики.

Детально охарактеризовані цілі і пріоритети Спільної аграрної політики ЄС. З огляду на наміри України інтегрувати до ЄС вказано на нагальну потребу адаптації національного аграрного законодавства до стандартів ЄС, а також наближення вітчизняної аграрної політики до принципів нової САП.

Особливу увагу приділено правовим аспектам регіональної аграрної політики, з'ясовано форми участі сільськогосподарських товаровиробників у її розробці й реалізації. Проведено критичний аналіз національного законодавства щодо гарантування продовольчої безпеки, забезпечення розвитку сільського господарства як високоефективного й конкурентоспроможного сектора економіки держави, визначення правового статусу селянина та комплексного розвитку сільських територій і соціального розвитку села.

Розділ 2. «Правове забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва» охоплює три підрозділи.

Підрозділ 2.1. «Сталий розвиток як загальнонауковий феномен і як напрям аграрно-правового регулювання» містить поглиблене дослідження сутності сталого розвитку як загальнонаукового феномену й як сучасного напрямку аграрно-правового регулювання.

Наголошено на тому, що нині пануючою у світі стає концепція сталого розвитку як основа економіки розвитку, або «зеленої економіки».

Сталий розвиток виступає вектором, основним напрямком як міжнародно-правового, так і національного регулювання у всіх сферах життєдіяльності людини, в тому числі і в агросфері. При цьому заохочення сучасного сталого сільськогосподарського виробництва з урахуванням необхідності захисту навколишнього природного середовища, а також тварин Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, укладеною в м. Брюссель, визначено одним з пріоритетних напрямків співробітництва у сфері сільського господарства й розвитку сільських територій.

Підкреслено, що сучасний стан розвитку сільгоспвиробництва не повністю відповідає критеріям і вимогам сталості. Характерними ознаками сільського господарства України сьогодні, на жаль, є технологічна криза, фізична й моральна застарілість обладнання, технологій, техніки, висока ресурсо-, відходо- й енергоємність виробничих процесів. Найвні й значні проблеми екологічного й соціального характеру в агросфері. Особливої актуальності у зв'язку з викладеним набувають питання впровадження у сферу сільськогосподарського виробництва засад сталого розвитку та належне правове забезпечення останніх.

Проведено детальний аналіз наукових підходів до визначення поняття «сталий розвиток», розглянуто історичні аспекти його виникнення. Зроблено висновок, що правові категорії «сталий розвиток сільських територій» і «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва» співвідносяться як родові й видові поняття. Комплексна категорія «сталий розвиток сільських територій» включає в себе і сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, адже сільські території виконують різні функції – виробничу, економічну, територіальну, екологічну, соціально-демографічну, рекреаційну, відтворювальну, соціокультурну та ін. Підкреслюється, що при цьому сталий розвиток сільськогосподарського виробництва є основою сталого розвитку сільських територій у цілому.

У підрозділі 2.2. «*Особливості сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як правової категорії*» головну увагу зосереджено на формулюванні дефініції конструкції «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва» як категорії аграрного права й на з'ясуванні її ознак.

Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва пропонується розглядати як стабільний і незворотний процес прогресивних цілеспрямованих змін на основі досягнень науки й техніки в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва в напрямку, який забезпечує успішне її функціонування в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь людей.

Виділено й охарактеризовано основні ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: (1) це стабільний, стійкий і незворотний процес, де сталість виявляється і як стійкість, тобто здатність утримувати рівновагу, і як стабільність, тобто здатність підтримувати стійкі темпи розвитку сільгоспвиробництва; (2) це процес поступальних цілеспрямованих і прогресивних змін. Серед цілей сталого розвитку сільськогосподарського виробництва виокремлено глобальні (генеральні), поточні й побічні: (а) глобальна ціль спрямована на збереження біосфери й такого її складника, як агросфера, у стані, що забезпечує успішне їх функціонування в інтересах нинішнього й майбутніх поколінь; (б) поточні цілі охоплюють: забезпечення продовольчої безпеки держави, екологічно збалансоване використання природних ресурсів у процесі сільгоспвиробництва, екологічно безпечне сільськогосподарське господарювання, задоволення потреб населення в якісних і безпечних продуктах харчування рослинного і тваринного походження та ін.; (в) побічні цілі полягають у розвитку сільських територій у цілому, у підвищенні соціальних стандартів життя селян, у збільшенні їх доходів, популяризації сільськогосподарської праці, в розвитку сільської інфраструктури тощо; (3) підвалинами вказаних змін виступають результати науково-технічного прогресу в різних сферах: інноваційній, агрономічній, ветеринарній, технічній, економічній, екологічній тощо; (4) зазначені зміни відбуваються в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва; (5) при виборі оптимальної стратегії щодо ведення сільськогосподарської діяльності в агросфері варто виходити з інтересів як сьогодення, так і майбуття.

Підрозділ 2.3. «Система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва» присвячено розкриттю системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва й їх класифікації. Установлено ознаки цієї системи й запропоновано дефініцію правової конструкції «система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва»: це комплексна динамічна сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів-заходів, які утворюють певну цілісність із притаманними їй властивостями, що не зводяться до сукупності властивостей її елементів, яка спрямована на забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Здійснено класифікацію заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва за суб'єктною й предметною ознаками. За суб'єктною ознакою їх поділено на заходи, здійснювані: а) державою в особі відповідних компетентних органів; б) самими сільсько-

господарськими товаровиробниками; в) суспільством у цілому тощо. За предметною ознакою виділено й детально охарактеризовано організаційно-правові, економіко-господарські, економіко-екологічні, соціально-етичні, інформаційні, освітянсько-виховні заходи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

До організаційно-правових заходів віднесено: (а) прийняття спеціального Закону України «Про сталий розвиток сільських територій», (б) розроблення Концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2030 року, (в) опрацювання й запровадження довгострокових (не менше ніж на 10 років) цільових програм у сфері сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, сталого природокористування, сталого соціального розвитку сільських територій.

Запропонована така структура Закону України «Про сталий розвиток сільських територій»: Преамбула; Розділ 1. «Загальні положення»; Розділ 2. «Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва»; Розділ 3. «Стале природокористування у сільському господарстві»; Розділ 4. «Сталий соціальний розвиток сільських територій»; Розділ 5. «Інституційно-функціональне забезпечення сталого розвитку сільських територій»; Розділ 6. «Фінансове, організаційно-інформаційне, кадрове забезпечення сталого розвитку сільських територій»; Розділ 7. «Міжнародне співробітництво у сфері сталого розвитку сільських територій»; Розділ 8. «Прикінцеві положення».

Розділ 3. «Теоретико-правове забезпечення сталого розвитку традиційного та альтернативних форм сільськогосподарського виробництва» містить чотири підрозділи.

У підрозділі 3.1. «Правове забезпечення сталого розвитку традиційного сільськогосподарського виробництва» наголошується на нагальній потребі екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва як засобі забезпечення його сталого розвитку. Всебічно проаналізовано чинне законодавство у сфері екологізації традиційного сільгоспвиробництва. Акцентується увага на таких його особливостях, як-то: (а) явний брак реального й дієвого механізму правового забезпечення екологізації традиційного сільськогосподарського виробництва; (б) невизначеність й дублювання компетенції державних органів у цій сфері; (в) відсутність належного механізму контролю і притягнення винних осіб до відповідальності за порушення екологічних вимог у процесі ведення традиційного сільськогосподарського виробництва та ін.

Доволі критично вивчаються різні наукові позиції щодо тлумачення терміна «екологізація». Дисертанткою пропонується екологізацією сільськогосподарського виробництва вважати установлений

в аграрному законодавстві механізм реалізації екологічних нормативів, вимог і приписів уповноваженими державними органами, органами місцевого самоврядування й самими аграрними товаровиробниками та іншими зацікавленими особами щодо захисту довкілля, екологічно збалансованого використання природних ресурсів, виробництва якісної й екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури й агролісівництва у процесі сільськогосподарського виробництва з метою забезпечення його сталого розвитку.

Обґрунтовується, що екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва повинна відбуватися у декількох напрямках, як-то: (а) сільськогосподарського землекористування; (б) технологій ведення сільськогосподарського виробництва в рослинництві, тваринництві, аквакультурі, агролісівництві; (в) сільськогосподарської техніки; (г) природокористування; (д) захисту сільськогосподарських рослин і тварин; (е) системи біобезпеки; (є) поводження з відходами сільськогосподарського виробництва, в тому числі шляхом запровадження так званого безвідходного виробництва, організації виробництва біопалива з відходів та залишків виробництва і продукції тощо; (ж) свідомості селян тощо.

Підрозділ 3.2. «Законодавче забезпечення сталого розвитку альтернативних форм сільськогосподарського виробництва в галузі рослинництва» присвячено питанням забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва при веденні його альтернативних форм у рослинництві. Практична реалізація концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва актуалізує розвиток альтернативних форм останнього. Стверджується, що категорія «альтернативне землеробство» не повною мірою охоплює всі види діяльності, що здійснюються в рамках ведення сільськогосподарського виробництва. Є сенс оперувати іншою, ширшою за обсягом конструкцією «альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва». Серед цілей альтернативного сільськогосподарського виробництва виокремлено: (а) екологічні й (б) соціально-економічні.

Охарактеризовано такі альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва у рослинництві, як: органічне сільське господарство, біодинамічне землеробство, органобіологічне землеробство, система ANOG, метод вермикультури та ін. Головну увагу зосереджено на органічному сільському господарстві, яке пропонується розуміти як одну з альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва, яка становить собою новітню, адаптовану до навколишнього

природного середовища систему господарювання, виходить із цілісного підходу й полягає у такому веденні сільськогосподарського виробництва, за якого забезпечується його сталий розвиток для забезпечення потреб теперішнього й майбутніх поколінь в органічній продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури та агролісівництва.

Детально проаналізовано чинне аграрне законодавство щодо регламентації відносин з ведення органічного сільськогосподарського виробництва у галузі рослинництва. Розглянуто накопичений досвід урегулювання цих відносин у законодавстві зарубіжних країн, в Європейському Союзі. Указано на існуючі прогалини й дефекти законодавчого забезпечення органічного сільськогосподарського виробництва (щодо державної підтримки, наявності придатних земель, маркування тощо) й запропоновано способи їх усунення, зокрема, шляхом прийняття спеціального Закону «Про альтернативне землеробство» або «Про альтернативні форми сільськогосподарського виробництва».

У *підрозділі 3.3. «Правова регламентація сталого розвитку органічного сільськогосподарського виробництва в галузі тваринництва»* зазначається, що виробництво органічної продукції тваринного походження є практичною реалізацією концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Адже воно передбачає поєднання захисту довкілля, економічного зростання й соціального розвитку як взаємозалежних і взаємодоповнюючих елементів стратегічного розвитку держави, що гарантуватиме населенню високу якість продовольства як важливого складника продовольчої безпеки.

Проведено ґрунтований аналіз чинного законодавства щодо регулювання органічного сільськогосподарського виробництва в галузі тваринництва. Установлено, що підстави й умови ведення органічного сільськогосподарського виробництва у тваринництві визначаються законодавством двох рівнів – загальним, що встановлює підстави й умови його ведення в цілому, і спеціальним, представленим нормативно-правовими актами, що закріплюють підстави й умови ведення органічного сільськогосподарського виробництва в окремих галузях тваринництва, як-от: молочне і м'ясне скотарство, аквакультура, бджільництво та ін.

Указано на брак відповідних державних стандартів органічної продукції тваринного походження, у зв'язку з чим зроблено висновок щодо розробки й затвердження відповідних державних стандартів на органічну сільськогосподарську продукцію окремо по різних її видах. Досліджено також питання сертифікації органічного сільгоспвиробництва.

Встановлено, що станом на сьогодні розвиток органічного сільськогосподарського виробництва в Україні стримується низкою чин-

ників, які за сферою свого виникнення поділяються на зовнішні і внутрішні. Зовнішні стримуючі чинники виникають у зовнішньому середовищі стосовно сільськогосподарського товаровиробника, серед яких правові, економічно-соціальні, об'єктивно-природні, організаційні, психологічні та ін. Внутрішні характеризують самого виробника, серед них виділено чинники економічного, особистісного, земельного характеру.

У підрозділі 3.4. «Правові засади використання біотехнологій в умовах забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва» стверджується, що в Україні, як і в усьому світі у зв'язку з розвитком генної інженерії й біотехнологічної діяльності останнім часом все більшого поширення у процесі сільськогосподарського виробництва набуває використання результатів біотехнологій, у тому числі й генетично модифікованих організмів. Охарактеризовано наслідки використання біотехнологій у сільськогосподарському виробництві: (а) позитивні – вирішення продовольчої проблеми, біозасоби для боротьби з шкідниками й хворобами сільськогосподарських рослин і тварин, а також з відходами; і (б) негативні – ризики екологічного, соціально-економічного та іншого характеру.

Біотехнології, що використовуються у сфері сільськогосподарського виробництва, за ознакою безпечності для життя і здоров'я людини й довкілля класифіковано на такі види: (а) які є корисними для людини і, так би мовити, дружніми для довкілля; (б) які можуть мати потенційний ризик для здоров'я людини чи довкілля, але його можна попередити за допомогою певних превентивних заходів. Для цього в нагоді може стати ефективний правовий механізм моніторингу і превенції щодо будь-яких можливих ризиків і несприятливих наслідків від застосування біотехнологій у сільськогосподарському виробництві; (в) які можуть мати потенційний або навіть реальний ризик для здоров'я людини чи довкілля і який передбачити, відстежити чи попередити за допомогою існуючих на сьогодні технологій та технічних засобів неможливо. Обґрунтовано необхідність диференційованого підходу до правової регламентації їх використання в умовах забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Підсумовується, що порядок і правила використання біотехнологій у сільськогосподарському виробництві треба закріпити на законодавчому рівні шляхом або розробки і прийняття або загального Закону України «Про біотехнології в сільському господарстві», або законодавчих актів більш вузької сфери дії – Законів України «Про біопестициди», «Про біологічний захист сільськогосподарських рослин», «Про біозасоби у тваринництві» та ін.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано вирішення наукової проблеми розробки концепції правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні, що має важливе значення для теорії і практики аграрного права. Проведене дослідження дозволило сформулювати такі висновки і пропозиції.

1. Зміна концепцій і підходів до систем господарювання як в Україні, так і в усьому світі, перехід до концепції сталого розвитку як основи економіки розвитку (або «зеленої» економіки), в тому числі і в агросфері, викликає необхідність змін і в методології аграрно-правових досліджень. Під останньою слід розуміти вчення про інструментарій пізнавально-дослідницької діяльності в аграрно-правовій науці, що включає принципи, методи, форми, підходи й засоби, а також про його застосування дослідником.

2. Підгрунття методології дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва становить антропологічний підхід. Сама ж методологія повинна мати антропоцентричний і гуманістичний характер. Адже в основу концепції сталого розвитку сільгоспвиробництва покладено ідею антропозахисту, в центрі уваги якої знаходиться людина, її права на життя і здоров'я, а також аналогічні права її нащадків. Виробничий аспект сталого розвитку сільгоспвиробництва спрямовано на реалізацію природного права кожного індивіда на життя і здоров'я шляхом забезпечення продовольчої безпеки, виробництва сільським господарством достатньої кількості сільськогосподарської продукції належної якості й установленого рівня безпеки. Аспект екологічний полягає в охороні і збереженні довкілля і природних ресурсів у процесі сільськогосподарської діяльності. Соціальний аспект реалізується шляхом забезпечення соціальних прав, насамперед селян як безпосередніх учасників сільгоспвиробництва, гарантування сталого розвитку сільських територій, підвищення соціальних стандартів до рівня європейських і світових, забезпечення зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя й доходів, соціальної відповідальності агробізнесу та ін.

За основу слід брати передовсім виробничий аспект, адже він сприяє забезпеченню продовольчої безпеки держави і природного, гарантованого Конституцією України права кожної людини на життя і здоров'я, на якісне і достатнє для нормальної життєдіяльності харчування. Безперечно, саме виробничий аспект може дати поштовх для реалізації як соціального, так і екологічного аспектів.

3. Поняття «сільськогосподарське виробництво» є ширшим за обсягом порівняно з поняттями «аграрне виробництво» і «виробництво сільськогосподарської продукції». Адже сільськогосподарське виробництво включає безпосередньо й аграрне, пов'язане з обробіткою сільськогосподарських земель, і виробництво сільськогосподарської продукції тваринного походження, й аквакультуру, й агролісівництво, й діяльність з переробки продукції рослинного і тваринного походження, і надання сільськогосподарських послуг, а також виконання сільськогосподарських робіт.

4. Агросфера – це складна, системоутворююча аграрно-правова категорія, яка є фундаментом предмета аграрного права і включає такі елементи: (а) об'єкти аграрних правовідносин, (б) відповідне коло їх суб'єктів, (в) сферу реалізації аграрних прав та обов'язків, тобто виникнення, зміни і припинення аграрних правовідносин.

5. Селянин – це сільський мешканець, який здійснює діяльність у сфері сільського господарства. При цьому селянство виконує наступні функції: (а) виробничу; (б) соціально-економічну; (в) соціально-культурну та інші. З урахуванням перспективи прийняття Аграрного кодексу України запропоновано закріпити визначення терміну «селянин» як основоположну категорію аграрного права саме в цьому нормативному акті або ж вона повинна бути відображена й закріплена в Основному Законі держави – в Конституції України.

6. Сільськогосподарське виробництво – це врегульований нормами аграрного права специфічний вид діяльності в межах і з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт та надання сільськогосподарських послуг, який спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно корисного результату.

7. Законодавству, яке забезпечує функціонування сільськогосподарського виробництва, сьогодні притаманні нижченаведені риси: 1) явний брак єдиного спеціального нормативно-правового акта, нормами якого були б урегульовані відносини щодо забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва за сучасних умов. Таким нормативно-правовим актом має стати Закон України «Про сталий розвиток сільських територій», окремий розділ якого варто присвятити врегулюванню зазначених відносин. У подальшому вбачається за необхідне прийняття єдиного кодифікованого нормативно-правового акта у вигляді Аграрного кодексу України або Закону України «Про сільське господарство», де доцільно було б закріпити окремий розділ, присвячений сталому розвитку

сільськогосподарського виробництва в Україні в сучасних умовах; 2) наявність величезного нормативного масиву законодавчих, підзаконних і локальних внутрішньогосподарських нормативно-правових актів різної юридичної сили, спрямованості, прийнятих у різний час, що робить незручним його використання на практиці. Окремі відносини врегульовані недостатньо чітко, спостерігаються дублювання й суперечності в їх регулюванні, неузгодженості понятійного апарату, а також прогалини; 3) комплексність, зумовлена необхідністю врегулювання у процесі сільськогосподарського виробництва різноманітних суспільних відносин; 4) динамічність розвитку досліджуваного законодавства, що пов'язана як з постійним внесенням до нього значних змін і доповнень, так і з активізацією законодавчого процесу стосовно новелістичних відносин у цій сфері; 5) актуалізація значення норм міжнародно-правового характеру в сучасних умовах розвитку глобалізаційних процесів.

8. Встановлено, що законодавча база, яка створює правове підґрунтя сільськогосподарського виробництва в Україні, є недосконалою, розрізною й недостатньою для забезпечення ефективного технологічно-інноваційного, екологічно збалансованого сільськогосподарського виробництва, тим більше орієнтованого на сталий розвиток. Окрім того вона залишається недостатньо адаптованою й до вимог законодавства ЄС у сфері забезпечення сталого розвитку сільського господарства, міжнародних договорів та угод, прийнятих Україною в межах членства в СОТ. Зазначене вимагає суттєвого вдосконалення існуючого законодавства в досліджуваній сфері.

9. Державна аграрна політика повинна становити собою законодавчо врегульовану, стабільну, цілеспрямовану діяльність органів державної влади, що охоплює комплекс правових, організаційно-управлінських, соціально-економічних, наукових, кадрових та інших заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку агросфери й гарантування продовольчої безпеки держави. Визначено юридичні ознаки цієї аграрно-правової категорії.

10. Серед елементів державної аграрної політики виокремлено політику: продовольчу, агроекологічну, сталого розвитку сільських територій, структурну в галузі агробізнесу, аграрного протекціонізму, підтримання цін і доходів, збереження селянства, агроінвестиційно-інноваційну, в галузі аграрного ринку, у сфері сталого сільськогосподарського землекористування, кадрову в сільському господарстві тощо, які мають бути поєднані в рамках єдиної державної аграрної політики.

11. Продовольча безпека трактується як складова частина національної безпеки держави, що передбачає захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою на принципах самозабезпечення безперешкодного фізичного й економічного доступу людини до продуктів харчування в кількості й асортименті, встановленого рівня якості та безпеки, необхідних для підтримання її здоров'я і звичайної життєвої діяльності. Запропоновано прийняти спеціальний Закон України «Про продовольчу безпеку», у якому мають знайти закріплення дефініції основних понять, система якісних і кількісних показників продовольчої безпеки, а також номенклатурного критерію (або критерію асортименту і збалансованості).

12. Для підвищення ефективності правового впорядкування відносин у сфері державної підтримки аграрних товаровиробників як засобу забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва запропоновано внести зміни й доповнення до ст. 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», зокрема, змінивши її назву на: «Кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції». Пункт 13.1 цієї статті викласти в такій редакції: «Кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції включає такі форми, як режим кредитної субсидії, надання державою кредитних гарантій для виробників тваринництва, а також можливості компенсації кредитів, отриманих у комерційних банках».

Потребує доповнення й розділ IV розглядуваного Закону «Інші види підтримки виробників сільськогосподарської продукції та аграрного ринку» шляхом внесення до нього статті 14-1, яка має бути присвячена питанням організаційної підтримки аграрних товаровиробників. У цій статті мають знайти закріплення положення про активізацію і створення найсприятливіших правових та інших умов для сільськогосподарської дорадчої діяльності; про сприяння самопідтримці аграрних товаровиробників, насамперед, через їх представницькі органи (галузеві асоціації, спілки тощо) шляхом мобілізації й накопичення певного відсотку (1–3%) коштів від продажу сільгосппродукції для подальшого їх використання на підтримку наукових розробок, запровадження екологічно спрямованих, органічних технологій сільськогосподарського виробництва, відшкодування втрат, пов'язаних зі стихійними лихами, епізоотіями, неврожаєм тощо; удосконалення механізму партнерства між державою та малим і середнім підприємництвом у сільському господарстві.

13. Форми участі сільськогосподарських товаровиробників у розробці й реалізації регіональної аграрної політики полягають: в участі

галузевих асоціацій виробників сільськогосподарської продукції як співзасновників агенцій регіонального розвитку, у розробці проектів регіональних стратегій розвитку, програм регіонального розвитку, підготовці пропозицій зазначених документів, що можуть реалізовуватися за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку та ін. Запропоновано внесення доповнень до Типового положення про агенцію регіонального розвитку, затвердженого відповідною постановою Кабінету Міністрів України, щодо деталізації повноважень галузевих асоціацій виробників сільськогосподарської продукції як її співзасновників у формуванні й забезпеченні реалізації регіональної аграрної політики.

14. Правові категорії «сталий розвиток сільських територій» і «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва» співвідносяться як родові і видові поняття. Сталий розвиток сільських територій, як комплексне поняття, включає в себе і сталий розвиток сільгоспвиробництва. Останній при цьому служить фундаментом сталого розвитку сільських територій в цілому.

15. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва – це стабільний, незворотний процес прогресивних цілеспрямованих змін на основі досягнень науки й техніки в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва в напрямку, який забезпечує успішне її функціонування в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

16. Серед ознак сталого розвитку сільськогосподарського виробництва виділено: 1) це стабільний, стійкий, незворотний процес, де сталість виявляється і як стійкість (тобто здатність утримувати рівновагу), і як стабільність (тобто здатність підтримувати стійкі темпи розвитку сільгоспвиробництва); 2) це поступальний процес цілеспрямованих прогресивних змін, серед цілей якого виокремлено глобальні (генеральні), поточні й побічні; 3) підвалинами вказаних змін служать результати науково-технічного прогресу в інноваційній, агрономічній, ветеринарній, технічній, економічній, екологічній та інших сферах; 4) зміни відбуваються в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва; 5) при виборі оптимальної стратегії щодо ведення сільськогосподарської діяльності в агросфері варто виходити з інтересів як сьогодення, так і майбуття.

17. Система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва – це динамічна комплексна сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів-заходів, які утворюють певну цілісність з притаманними їй властивостями, що не зводяться лише до сукупності властивостей її елементів, яка спрямована на забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

18. Заходи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва запропоновано класифікувати за суб'єктною ознакою на заходи, здійснювані: а) державою в особі відповідних компетентних органів; б) самими сільськогосподарськими товаровиробниками; в) суспільством в цілому тощо. За предметною ознакою ці заходи класифіковано на організаційно-правові, економіко-господарські, економіко-екологічні, соціально-етичні, інформаційні, освітянсько-виховні.

19. До організаційно-правових заходів віднесено: (а) прийняття спеціального Закону України «Про сталий розвиток сільських територій». Дисертанткою запропоновано його структуру; (б) розробку Концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2030 року; (в) опрацювання й запровадження довгострокових (не менше ніж на 10 років) цільових програм у сфері сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, сталого природокористування, сталого соціального розвитку сільських територій.

20. Екологізація сільськогосподарського виробництва – це встановлений в аграрному законодавстві механізм реалізації екологічних нормативів, вимог і приписів уповноваженими державними органами, органами місцевого самоврядування й самими аграрними товаровиробниками та іншими зацікавленими особами щодо захисту довкілля, екологізбалансованого використання природних ресурсів, виробництва якісної й екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури й агролісівництва у процесі сільськогосподарського виробництва задля забезпечення його сталого розвитку. Встановлено напрями, в яких у сучасних умовах має відбуватися екологізація традиційного сільгоспвиробництва.

21. Органічне сільське господарство, будучи однією з альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва, становить собою новітню, адаптовану до навколишнього природного середовища систему господарювання, яка виходить із цілісного підходу й полягає в такому веденні сільськогосподарського виробництва, за якого забезпечується його сталий розвиток для забезпечення потреб теперішнього й майбутніх поколінь людей в органічній продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури й агролісівництва. З метою усунення прогалин чинного аграрного законодавства запропоновано прийняти спеціальний Закон України «Про альтернативне землеробство» (або «Про альтернативні форми сільськогосподарського виробництва»).

22. Чинники, які на сьогодні стримують розвиток органічного сільськогосподарського виробництва в Україні, за сферою їх виникнення

класифіковано на зовнішні – правові, економічно-соціальні, об'єктивно-природні, організаційні, психологічні та інші, і внутрішні – чинники економічного, особистісного, земельного характеру тощо.

23. Використовувані у сфері сільськогосподарського виробництва біотехнології за ознакою безпечності для життя і здоров'я людини та довкілля класифіковано на такі, які: (а) є корисними для людини і, так би мовити, «дружніми» для довкілля; (б) можуть мати потенційний ризик для здоров'я людини чи довкілля, але його можна запобігти за допомогою відповідних превентивних заходів; (в) можуть мати потенційний або навіть реальний ризик для здоров'я людини чи довкілля, який неможливо передбачити, відстежити чи попередити за допомогою існуючих на сьогодні технологій і технічних засобів. Обґрунтована необхідність диференційованого підходу до правової регламентації використання біотехнологій в умовах забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

24. Розроблено пропозицію щодо закріплення порядку і правил використання біотехнологій на законодавчому рівні шляхом розробки і прийняття загального Закону України «Про біотехнології в сільському господарстві» або законодавчих актів більш вузької сфери дії – Законів України «Про біопестициди», «Про біологічний захист сільськогосподарських рослин», «Про біозасоби у тваринництві» та ін.

25. Наявність в сучасному аграрному праві сформованого комплексного міжгалузевого інституту правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва й сільських територій зумовлює зміну напрямів і сутності аграрно-правового регулювання, зміщення акцентів з регулювання суто виробничих відносин в агросфері на антропологічні й антропозахисні, спрямовані на гарантування права людини на життя і здоров'я, на достатнє, безпечне і якісне харчування, на безпечне довкілля тощо шляхом забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Установлено, що з огляду на загальноправові тенденції до глобалізації й інтернаціоналізації сьогодні як на міжнародному, так і на національному рівні сформувалось підґрунтя й відбувається поступове формування окремої правової галузі – права сталого розвитку.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ**

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. *Монографія*. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: моногр. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
[Рецензія на монографію. Каракаш І. І. Сучасні тенденції в дослідженні проблем правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Підпр-во, госп-во і право*. 2019. № 1. С. 154-155].
2. Курман Т. В. Агросфера як основа сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія «Право» / гол. ред. кол. С. М. Ніколаєнко. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 48–54.
3. Курман Т. В., Туєва О. М. Щодо поняття та змісту принципу екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 74–79.
4. Курман Т. В. Щодо поняття та ознак продовольчої безпеки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія «Право» / гол. ред. кол. Д. О. Мельничук. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2011. Вип. 167. Ч. 1. С. 121–128.
5. Курман Т. В. До питання про правове регулювання державної підтримки аграрних товаровиробників. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій*. Х.: НЮАУ, 2008. Вип. 97. С. 97–101.
6. Курман Т. В. До питання про правовий статус селянина в аспекті сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія «Право» / гол. ред. кол. С. М. Ніколаєнко. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2015. Вип. 218. С. 37–44.
7. Курман Т. В., Сімсон О. Е. Державна підтримка птахівництва: порівняльно-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 2. С. 62–67.
8. Курман Т. В. Поняття та ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії.

Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право» / відп. ред. С. М. Ніколаєнко. К.: Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, 2016. Вип. 243. С. 75–85.

9. Курман Т. В. Система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: поняття, ознаки, зміст. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 123–128.
10. Курман Т. В. Устойчивое развитие сельскохозяйственного производства как аграрно-правовая категория: понятие и признаки. *Leges si viata: межд. науч.-практ. прав. журн.* 2017. № 8/2. С. 87–90.
11. Курман Т. В. Органічне сільське господарство: поняття та правові засади. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юрид. науки». 2017. Вип. 4. Т. 1. С. 113–117.
12. Курман Т. В. Щодо поняття та ознак сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юрид. науки». 2018. Вип. 1 Т. 1. С. 133–137.
13. Курман Т. В. Теоретико-правовые основы органического сельского хозяйства в Украине. *Leges si viata: межд. научно-практ. прав. журн.* 2018. № 7/2. С. 67–71.
14. Курман Т. В. Правові засади використання біотехнологій в умовах сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 97–102.
15. Курман Т. В. Биотехнологии и устойчивое развитие сельскохозяйственного производства: проблемы правового обеспечения в Украине. *Jurnalul juridic national: teorie si practica* (Нац. юрид. журн.: теория и практика). 2018. № 4 (32). С. 103–107.
16. Курман Т. В. Екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва як засіб забезпечення його сталого розвитку: правові аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 95–99.
17. Курман Т. В. Питання методології дослідження правових засад сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Право і суспільство*. 2018. № 5. Ч. 1. С. 132–137.
18. Курман Т. В. Проблеми законодавчого забезпечення виробництва органічної продукції тваринництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 153–157.
19. Курман Т. В. Щодо окремих питань законодавчого забезпечення сучасного сільськогосподарського виробництва. *Право. Людина. Довкілля: наук.-практ. журн.* 2018. № 9 (2). С. 37–44.

20. Курман Т. В. Державна аграрна політика України як категорія аграрного права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6. Т. 2. С. 17–20.

21. Курман Т. В. Регіональна аграрна політика у забезпеченні сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: правові питання. *Порівняльно-аналітичне право*: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 5. С. 183–186.

22. Курман Т. В. Теоретико-правові засади економіко-екологічних заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Право і суспільство*. 2019. № 1. С. 56–62.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

23. Курман Т. В. Про принцип екологізації аграрного виробництва. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круглого столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.): зб. наук. пр. К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. С. 90–92.

24. Курман Т. В. Сталий розвиток сільських територій як засіб забезпечення продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 189–192.

25. Курман Т. В. До питання про правове забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11–12 квіт. 2014 р.). О.: ГО «Причорномор. фундація права», 2014. Ч. I. С. 64–66.

26. Курман Т. В. Екологізація сільськогосподарського виробництва як передумова його сталого розвитку. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. «круглого столу» (м. Харків, 13 черв. 2014 р.). Х.: Оберіг, 2014. С. 112–114.

27. Курман Т. В. До питання про агросферу як аграрно-правову категорію. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: зб. матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 17–18 трав. 2014 р.). Суми: Друк. дім «ПАПРУС», 2014. С. 205–207.

28. Курман Т. В. Щодо інтеграції аграрного та екологічного права в контексті забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні. *Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві*: матер. Всеукр. наук.-практ. круглого столу (м. Дніпро-

петровськ, 25 верес. 2014 р.). Дніпропетровськ: НГУ, 2014. С. 194–197

29. Курман Т. В. Забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні: окремі правові питання. *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез Міжнар. наук. конф. «Тринадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 14-15 листоп. 2014 р.). Ч. 3. Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права, 2014. С. 64–66.

30. Курман Т. В. Щодо екологічної складової забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. «круглого столу» (м. Харків, 5 груд. 2014 р.). Х., 2014. С. 129–131.

31. Курман Т. В. Правові засади удосконалення механізму державної підтримки як засобу забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю від народж. В. З. Янчука (м. Київ, 22-23 трав. 2015 р.). К.: Вид. центр НУБіП України, 2015. С. 142–144.

32. Курман Т. В. Окремі правові питання використання природних ресурсів в умовах сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи*: зб. матер. круглого столу (м. Харків, 30–31 жовт. 2015 р.). Х.: Оберіг, 2015. С. 115–117.

33. Курман Т. В. До питання щодо поняття та ознак сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круглого столу, присвяч. пам'яті В. І. Семчика (м. Київ, 9 груд. 2015 р.). К.: Прінт сервіс, 2015. С. 140–144.

34. Курман Т. В. До питання про поняття та ознаки категорії «сільськогосподарське виробництво». *Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наук. проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України*: зб. матер. (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.). О.: Юрид. літ., 2016. С. 150–152.

35. Курман Т. В. Характеристика законодавчої бази, що забезпечує функціонування сучасного сільськогосподарського виробництва. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання земельних, аграрних та екологічних відносин*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.). Львів, 2016. С. 246–248.

36. Курман Т. В. До питання про економіко-екологічні заходи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф., присв. пам'яті В. Л. Мунтяна (м. Київ, 26 трав. 2017 р.). Чернівці: Вид. Кондратьєв А. В., 2017. С.120–124.

37. Курман Т. В. Поняття і ознаки устойчивого розвитку сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ. круглого стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой (г. Минск, 30 марта 2017 г.). Минск: Изд.центр БГУ, 2017. С. 144–146.

38. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва як новела аграрно-правового регулювання. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матер. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16-17 черв. 2017 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 171–173.

39. Курман Т. В. До питання про систему заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя навч.-наук. юрид. ін-ту Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаніка (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.). Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка, 2017. С. 153–155.

40. Курман Т. В. Органічне сільське господарство: поняття та питання запровадження в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2017 р.). Х.: Доміно, 2017. С. 140–143.

41. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва як пріоритетний напрям розвитку аграрно-правового регулювання. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2018 р.). Х.: Юрайт, 2018. С. 72–77.

42. Курман Т. В. Деякі дефекти законодавчого забезпечення органічного сільськогосподарського виробництва у тваринництві. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18-19 трав. 2018 р.). К.: НУБІП, 2018. С. 139–143.

43. Курман Т. В. Теоретико-правові питання використання біотехнологій в умовах сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обгово-*

рення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 7-10 черв. 2018 р.). О.: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 173–176.

44. Курман Т. В. К вопросу о системе мер обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства. *Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и энергетического права*: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 26-27 апр. 2018 г.). Минск: БГУ, 2018. С. 265–267

45. Курман Т. В. Про антропологічні засади сучасного аграрного права. *Сучасний стан та перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика*: зб. матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7 груд. 2018 р.). Х.: ТОВ «Оберіг», 2018. С. 129–131.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

46. Курман Т. В. Поняття та зміст сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні*: моногр. / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2016. С. 5–34.

47. Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України*: моногр. / О. М. Батигіна, В. П. Жушман, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Х.: «ФОРМ ШЕВЧЕНКО С. О.», 2013. С. 9–36.

48. Курман Т. В. Поняття, ознаки, основні категорії та принципи продовольчої безпеки України. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів*: матер. дискус. панелі Першого Харків. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3-6 жовт. 2017 р.). Х.: Право, 2017. С. 87–103.

49. Курман Т. В., Туєва О. М. Законодавство у сфері державної аграрної політики України. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення*: моногр. / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К.: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 39–99.

50. Курман Т. В. Теоретико-правові засади органічного сільського господарства в умовах забезпечення сталого розвитку. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні*: кол. моногр. / відп.

ред. Т. Є. Харитонova, І. І. Каракаш. О.: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 357–383.

АНОТАЦІЯ

Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2019.

У роботі здійснено комплексне дослідження теоретико-методологічних засад правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Досліджено теоретико-методологічні засади правового регулювання сільськогосподарського виробництва. Сформульовано дефініції таких базових аграрно-правових категорій, як «агросфера», «сільськогосподарське виробництво», «селянин», «державна аграрна політика», «продовольча безпека», а також всебічно проаналізовано чинне аграрне законодавство в указаних сферах. Охарактеризовано сутність сталого розвитку як загальнонаукового феномену та як наряду аграрно-правового регулювання. Розкрито ознаки категорії «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва» й сформульовано її дефініцію. Опрацьовано систему заходів забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва і здійснено їх класифікацію. Розглянуто теоретико-правові аспекти правового забезпечення сталого розвитку традиційного й альтернативних форм сільськогосподарського виробництва. Особливу увагу приділено правовим засадам екологізації традиційного сільгоспвиробництва, а також правовим аспектам ведення органічного сільського господарства в рослинництві і тваринництві. Проаналізовано проблемні питання щодо правового забезпечення використання біотехнологій в умовах сталого розвитку, сільгоспвиробництва й застосовано авторський підхід до їх класифікації.

На підставі проведеного дослідження запропоновано низку пропозицій з удосконалення чинного аграрного законодавства, розроблено структуру проекту Закону України «Про сталий розвиток сільських територій».

Ключові слова: сталий розвиток, сільськогосподарське виробництво, агросфера, система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогоспо-

дарського виробництва, традиційне сільськогосподарське виробництво, альтернативні форми сільськогосподарського виробництва.

АННОТАЦИЯ

Курман Т. В. Теоретико-методологические основы правового обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.06 «Земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсное право». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. – Харьков, 2019.

В диссертации осуществлено комплексное исследование теоретико-методологических основ правового обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства.

Раскрыты теоретико-методологические основы правового регулирования сельскохозяйственного производства. Констатируется, что фундамент методологии исследования правового обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства составляет антропологический подход, а сама методология должна носить антропоцентрический и гуманистический характер. На основании изучения различных точек зрения ученых относительно исследуемой проблемы предложена авторская дефиниция юридического понятия «сельскохозяйственное производство». Проведен анализ законодательства, обеспечивающего функционирование современного сельскохозяйственного производства, выделены его характерные черты. В процессе исследования сформулированы дефиниции таких базовых аграрно-правовых категорий, как «агросфера», «крестьянин», «государственная аграрная политика», «продовольственная безопасность», а также всесторонне проанализировано действующее аграрное законодательство в указанных сферах.

Охарактеризовано содержание устойчивого развития как общенаучного феномена и как направления аграрно-правового регулирования. Проанализировано соотношение правовых категорий «устойчивое развитие сельских территорий» и «устойчивое развитие сельскохозяйственного производства». Сделан вывод, что они соотносятся как понятия общее и частное. Определены признаки устойчивого развития сельскохозяйственного производства как аграрно-правовой категории, на основании чего сформулирована ее дефиниция. Акцентируется внимание на содержании системы мер обеспечения устойчивого развития сельскохо-

зяйственного производства, предпринята попытка их классификации. Детально охарактеризованы такие виды мер обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства, как организационно-правовые, экономико-хозяйственные, экономико-экологические, социально-этические, информационные, образовательно-воспитательные.

Рассмотрены теоретико-правовые аспекты правового обеспечения устойчивого развития традиционного и альтернативных форм сельскохозяйственного производства. Особое внимание уделено правовым основам экологизации традиционного сельскохозяйственного производства, а также правовым аспектам ведения такой альтернативной формы сельскохозяйственного производства, как органическое сельское хозяйство в растениеводстве и животноводстве. Подняты и освещены проблемные вопросы правового обеспечения использования биотехнологий в условиях устойчивого развития сельскохозяйственного производства, применен авторский подход к их классификации. Установлено, что в аграрном праве сформирован отдельный комплексный межотраслевой институт правового обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства и сельских территорий.

Опираясь на проведенное исследование правовых основ обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства, обоснованы предложения относительно усовершенствования действующего аграрного законодательства, в частности, предложен авторский подход к структуре проекта Закона Украины «Об устойчивом развитии сельских территорий», а также ряд дополнений к другим нормативно-правовым актам.

Ключевые слова: устойчивое развитие, сельскохозяйственное производство, агросфера, система мер обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства, традиционное сельскохозяйственное производство, альтернативные формы сельскохозяйственного производства.

SUMMARY

Kurman T. V. Theoretical and methodological foundations of legal provision of sustainable development of agricultural production. - Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for the scientific degree of Doctor of Law, specialty 12.00.06 "Land Law; Agrarian Law; Environmental Law; Natural Resource Law". – The

Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2019.

In the dissertation the complex research of theoretical and methodological foundations of legal support of sustainable development of agricultural production is carried out.

Within this work there are researched the theoretical and methodological principles of legal regulation of agricultural production. There were formulated author's definitions of such basic agrarian-legal categories as agrosphere, agricultural production, peasant, state agrarian policy, food safety, as well as a comprehensive analysis of the current agrarian legislation in these spheres. It was analyzed the essence of sustainable development as a general scientific phenomenon and as a direction of agrarian-legal regulation. The signs of sustainable development of agricultural production as an agrarian-legal category are revealed, on the basis of which the author's definition of this concept is formulated. The system of measures for the sustainable development of agricultural production was worked out and it was made their author's classification. There are considered theoretical and legal aspects of legal provision of sustainable development of traditional and alternative forms of agricultural production. Particular attention is paid to the legal principles of ecologization of traditional agricultural production, as well as to the legal aspects of conducting such an alternative form of agricultural production, such as organic agriculture in crop and livestock production. The problem issues in the legal support of the use of biotechnologies in the conditions of sustainable development of agricultural production are analyzed, the author's approach to their classification is applied.

On the basis of the study of the legal framework for the sustainable development of agricultural production, the author worked out and substantiated a number of proposals for the improvement of the current agricultural legislation, in particular, the author's approach to the structure of the draft Law of Ukraine "On Sustainable Development of Rural Areas" was proposed.

Key words: sustainable development, agricultural production, agrosphere, system of measures for the sustainable development of agricultural production, traditional agricultural production, alternative forms of agricultural production.

Відповідальний за випуск

кандидат юридичних наук, доцент О. М. Туєва

Підписано до друку 17.04.2019 р. Формат 90x60/16
Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.
Умовн. друк. арк. 1,7. Обл.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 313.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.